

УДК 342.922

О.Я. РОГАЧ, канд. юрид. наук, доц., Ужгородський національний університет

ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНОГО НОРМАТИВНОГО ПІДХОДУ ПРАВОРОЗУМІННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ КАТЕГОРІЇ «ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ»

Ключові слова: праворозуміння, зловживання правом, типи праворозуміння, свобода, юридичний позитивізм

Поняття «зловживання правом», занадто сильно перейняте філософським звучанням, викликає неоднозначність у поглядах багатьох вчених і практиків. Як відзначав О.І. Муранов, за простими на перший погляд словами «зловживання правом» ховається велика кількість складних та цікавих правових питань, багато з яких виражають саму сутність права [1, с.21].

Необхідно відзначити різноманітність підходів до розуміння категорії зловживання правом. В юридичній літературі і по сьогоднішній час ведуться непримиренні суперечки щодо правової природи, суті, ознак, форм зловживання правом. Науковці, які займаються даною проблематикою (В.П. Грібанов, С.Г. Зайцева, О.А. Поротікова, О.О. Маліновський, Т.С. Яценко, В.І. Ємельянов), стоять на різних підходах праворозуміння, що в свою чергу і обумовлює протилежність поглядів, відмінність в розумінні правової суті зловживання права або, навіть, категоричного заперечення цього поняття.

Метою даної статті є обґрунтування можливості застосування сучасного нормативного підходу праворозуміння, викладеного в працях М.І. Байтина, при дослідженні категорії «зловживання правом». Її новизна полягає в новому погляді на проблему зловживання правом, який відрізняється від того, що сформувався в юридичній науці в сучас-

них умовах гносеологічного плюралізму в теорії права, обумовленому розвитком положень концепції сучасного нормативного праворозуміння.

Для досягнення мети роботи нами поставлені завдання розглянути, проаналізувати та узагальнити погляди науковців щодо правової природи праворозуміння та його типів; дослідити суть сучасного нормативного підходу праворозуміння; визначити роль категорії «свобода» при вивченні сутності правового феномену «зловживання правом».

Поняття права – це визначальний компонент у категоріальному апараті правової науки, оскільки має істотне значення для визначення методології будь-якого дослідження, у зв'язку з тим, що модель праворозуміння визначає понятійний апарат і характер висновків, а також обумовлює діяльність суб'єктів праворозуміння.

Праворозуміння є ключовим аспектом усієї проблематики сучасної теорії права. Від того, якої концепції права дотримується дослідник, на яких методологічних позиціях він стоїть, залежать і його подальші теоретичні побудови, незалежно від того, чи стосуються вони питань джерел права або природи прав людини, суверенітету народу або існування громадянського суспільства, системи права або правової системи. З огляду на це, вирішальним для нашого наукового дослідження з методологічної точки зору є з'ясування питання право розуміння, в рамках якого буде досліджуватися категорія «зловживання правом».

Докорінна зміна суспільного ладу в нашій країні в 90-х роках призвела до зміни поглядів на право. З одного боку, розширюються наукові розробки в сфері філософії права, коли поряд з позитивним правом чітко виділяються начала природного права й проводиться розмежування права й закону. З іншого боку, зберігаються і збагачуються колишні, нормативістські уявлення про право, як про систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, що виражають державну волю суспільства, забезпечуються

державою і направлені на регулювання поведінки людей відповідно до соціально-економічних, політичних й духовних засад суспільства [2, с.5-6].

Ретроспективний аналіз юридичної думки показує, що відомими є різні типи праворозуміння, але незважаючи на різноманіття поглядів їх можна об'єднати та виділити наступні підходи [3, с.215-216]:

1. Ідеологічний (аксіологічний), або природно-правовий: вихідна форма буття права – громадська свідомість; право – не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, яка є у громадській свідомості та орієнтована на моральні цінності. При такому підході право і закон розмежовуються, першість віддається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту.

2. Нормативний (позитивістський): вихідна форма буття-права – норма права, право – норми, викладені в законах та інших нормативних актах. При такому підході відбувається отождолення права і закону. Водночас нормативне праворозуміння орієнтує на такі властивості права, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання

3. Соціологічний: вихідна форма буття права – правовідносини; право – порядок суспільних відносин, який проявляється у діях і поведінці людей. При такому підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» у житті – у сформованих і таких, що формуються, суспільних відносинах, а не його створення правотворчими органами у формі закону та інших нормативно-правових актів. При усій цінності врахування «життя» права в суспільному середовищі, прихильники цього підходу плутали самостійні процеси правотворчості та застосування права, тоді як умовою дотримання і забезпечення режиму законності може бути діяльність правозастосувальника в межах,

встановлених законом.

4. Інтегративні підходи, які намагаються врахувати та поєднати усе цінне в зазначених концепціях праворозуміння.

Щодо юридичного позитивізму, як наукового світогляду та методу пізнання правової дійсності, доцільно погодитися з російським вченим О.О. Маліновським, який відзначив, що юридичний позитивізм є не найкращим засобом не лише для пізнання сутності зловживання правом, але й для вивчення його проявів. Головний недолік позитивізму, на думку вченого, полягає в неможливості з його допомогою осягнути природу аналізованого явища. Учені (особливо представники галузевих юридичних наук), які намагаються це зробити, вивчаючи відповідні законодавчі дефініції, відразу заходять у тупикові ситуації, оскільки виявляють відсутність більш-менш прийняттого визначення [4, с.10-11]. Так, до прикладу, В. Ємельянов доходить висновку, що введення в цивільне законодавство поняття меж здійснення цивільних прав і заборони зловживання цивільними правами є теоретично необґрунтованим та потенційно небезпечним, тому що наявність в Цивільному кодексі Російської Федерації норми про недопустимість зловживання цивільними правами, полягає в тому, що ця норма встановлює заборону і санкцію за порушення, але не описує ознак забороненого діяння, не розкриває його змісту. Таке положення, як констатує автор, може призвести до порушення правозастосовними органами принципу законності при зверненні до цієї норми для вирішення конкретних справ [5]. Інший дослідник, В.В. Ларін, зауважує, що неясність у законодавчій регламентації й правозастосовній практиці з питань протиправного зловживання права вкрай негативно впливає на якість судових та інших правозастосовних рішень, надає й без того складній концепції зловживання правом ще більш розмитий, неясний характер, змушує багатьох практикуючих юристів говорити про необхідність відмови від неї як інструмента правової регламентації [6, с.27]. На негативне

відношення до використання в законодавстві терміну «зловживання правом» висказував і С.Т. Максименко, який, обґрунтовуючи свою позицію, вказує на розпливчатість та відсутність чітких меж цього терміну [7, с.247].

Однак, як відомо, правові явища існують об'єктивно, незалежно від наших знань про них і від позиції законодавця, що використовує конкретний термін для позначення певного явища.

Позитивізм як світогляд диктує строго визначений підхід до аналізу правової дійсності. Відсутність у законодавстві того або іншого терміна, що позначає певне явище, робить його пізнання для більшості вчених-юристів мало перспективним [4, с.12].

Отже, вважаємо, що одна з основних проблем у дослідженні поняття «зловживання правом» полягає в тому, що багато науковців, практиків в основу своїх міркувань щодо даного питання ставлять нормативний матеріал, не беручи до уваги, що дослідження феномена «зловживання правом» слід здійснювати не як компоненту юридичної матерії, а як реально існуючого явища правової дійсності.

Аналіз правової дійсності є важливим елементом пізнавального процесу сутності права. Сутність права не лише проявляється, розкривається в правових явищах, але й ховається в них. Завдання наукового дослідження в тому і полягає, щоб за зовнішньою формою правових явищ віднайти, визначити їх суть [8, с.162-163].

Методологічно невірним в нашому дослідженні буде спиратися і на класичний природно-правовий підхід. На відміну від позитивного, природне право виникає із природи людини, людського розуму, загальних моральних принципів. Тому воно розумне й справедливе, воно вічне й незмінне, як вічна й незмінна природа та розум людини. Основні моральні й правові ідеї та принципи, що обґрунтовуються даною теорією як природні закони, це природжені невідчужувані права людини: свобода, рівність, сім'я, власність, безпека тощо [9, с.71]. Безсумнівними перевагами концепції природного права є оцінка

держави і позитивного права з позицій моралі, гуманізація права, правопорядку і держави. Однак недоліками класичної концепції природного права є твердження про вічність, постійність, загальну розповсюдженість останнього і надмірний суб'єктивізм у розумінні права, що призводить до абсолютизації права. Абсолютизація права, наділення його чудодійними властивостями є тим самим, що й поклоніння штучно створеному ідолові. Таке обожнювання явища – видання бажаного за дійсне.

Отже, виходячи з даного підходу, зловживати правами неможливо, оскільки право завжди справедливе та розумне, а тому його не можна «використати на зло», зловжити ним.

Існують прихильники й інших концепцій праворозуміння. Наприклад, сучасний дослідник проблем зловживання правом С.Г. Зайцева є прихильником лібертарно-юридичної концепції праворозуміння в юриспруденції, суть якої коротко можна передати, скориставшись словами німецького філософа Г. Гегеля, що висунув теорію єдності свободи і права, зробивши висновок про те, що «свобода – позитивне вираження сутності пануючого в суспільстві права, а також закон діяльності особистості в рамках цього права» [10, с.132].

Незважаючи на те, що, за образним висловом В.М. Сиріх, «полеміка юристів щодо питання про те, що є право, багато в чому нагадує історію розробки вічного двигуна» [11, с.100], все ж таки хочемо висловити своє бачення даного питання.

З нашої точки зору, процес подальшого дослідження поняття зловживання правом найбільш продуктивним буде в руслі сучасного нормативного праворозуміння, що у найбільш концентрованому вигляді викладено в концепції російського вченого-юриста М.І. Байтина. Її суть зводиться до необхідності розгляду природного й позитивного права не як конкуруючих систем права, а як таких, що органічно сполучаються і взаємодіють. На практиці їх єдність можна виявити в рамках аналізу норм Конституції України, яка закріпила широкий спектр природних

прав і свобод, тим самим природні права й свободи, отримавши нормативне закріплення, з розряду правових ідей фактично перешли в право позитивне.

Зокрема, М.І. Байтин відзначає: «У результаті закріплення природжених і невідчужуваних прав людини й громадянина в якості безпосередньо діючих конституційних норм відповідні загально визнані природні закони як принципи й норми моралі й правової свідомості стали нормами позитивного права, його важливою невід'ємною частиною. Значить, зазначені конституційні положення виступають у новій якості не як природне право... а як норми єдиного позитивного права, що черпає свою моральну силу в природних законах, а юридичну силу у тім, що виходить від держави, є нормативним втіленням державної волі суспільства» [12, с.426].

З точки зору даного підходу в праворозумінні, право – це міра юридичної свободи. Якщо з позиції представників природно-правового підходу до праворозуміння «...правовий закон виступає як міра несвободи... він пов'язаний із свободою й в іншому змісті... свобода вибору в застосуванні до правового закону носить... прикордонний, межуючий, а не варіативний, не доцільний характер» [13, с.178], то з погляду нормативного праворозуміння питання свободи й несвободи здобуває діаметрально протилежний характер. Так, на думку М.І. Байтина, людина діє вільно, коли поводить відповідно до права, у межах правомірної поведінки учасників суспільних відносин. «Якщо людина виходить за межі правомірної поведінки, свідомо порушує юридичні обмеження, обов'язки, заборони, вчиняє злочин або інше правопорушення, вона діє невільно, для неї наступають небажані наслідки матеріального, фізичного, психічного характеру, передбачені відповідною нормою права (юридична відповідальність). Тим самим право виступає як міра юридичної свободи, еталон правомірного, законного поведіння, у межах якого особистість вільна» [12, с.79].

Значимість категорії «свободи» підкрес-

лювали ще древні філософи, відзначаючи, що річ, при переході певних меж, перетворюється на свою протилежність. У цьому зв'язку можна говорити про право як юридичної свободи й несвободу як міру права. Як писав видатний російський філософ М. Бердяєв: «Свобода, це перш за все право на несвободу» [14, с.147]. З іншого боку, як відзначав М.А. Абрамов: «Добровільна відмова від свободи, вибір несвободи – це теж свобода, що сама себе заперечує...» [15, с.21].

У нашому дослідженні ми будемо аналізувати категорію юридичної несвободи, а не несвободи взагалі. Якщо міра визначається за допомогою правових рамок, то право можна вважати мірою юридичної свободи. Свобода, що втратила свою міру, стає свавіллям. Очевидно, що свобода в праві не може бути абсолютною. В іншому випадку право втратить свою регулятивну здатність. З погляду нормативного праворозуміння несвобода проявляється у двох іпостасях. По-перше, людина діє невільно, коли свідомо порушує норми чинного законодавства. По-друге, несвобода має місце у випадку незнання законів.

Є.О. Суханов відзначив, що свобода у використанні учасниками цивільних правовідносин наявних у них прав не безмежна: «Право завжди має певні межі як за змістом, так і за способами здійснення передбачених ним можливостей. Такі межі – невід'ємна властивість будь-якого права, тому що при їхній відсутності право перетворюється у свою протилежність – свавілля» [16, с.54].

У сучасній юридичній літературі, якщо й ведеться мова про свободу в праві, то зазвичай говорять про порушення суб'єктивних прав, а не про замах на свободу інших осіб. Тому застосування до свободи категорій «об'єктивне» і «суб'єктивне» продиктоване тим, що буття свободи як юридично формалізованого явища пов'язане з об'єктивним і суб'єктивним правом. Не дивлячись на нерозривний взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного права, варто пам'ятати, що не суб'єктивне, а об'єктивне право є «тією

юридичною основою, на базі якої визначається на практиці наявність або відсутність в особи юридичних прав і обов'язків» [17, с.170]. Слід погодитися з С.Г. Зайцевою, яка аналізуючи праці С.С. Алексєєва, В.О Мушинського, Б.М. Чичеріна відзначає, що оскільки саме об'єктивне право існує незалежно від тієї або іншої особи й впливає на людину ззовні, диктує йому певну поведінку, можна погодитися з тим, що воно тому й називається правом, що, умовно говорячи, «дає» (або «не дає») суб'єктивні права, покладає юридичні обов'язки. Суб'єктивні права виникають безпосередньо з об'єктивного права в більшості випадків у зв'язку з настанням юридичного факту, але можуть впливати безпосередньо з норми і без наявності юридичного факту. Об'єктивне право і є тією мірою або тією кількістю зовнішньої свободи кожної людини, що у змозі забезпечити конкретне державно-організоване суспільство, що знаходиться в певній історичній фазі свого розвитку [18, с.109-110].

Позитивне право необхідне не лише як даність, а як ефективно функціонуюча система, здатна придушувати будь-які спроби маніпулювання нею в вузько корисних інтересах, забезпечуючи інтереси більшості, інтереси законослухняних громадян.

Зміст права, на нашу думку, буде полягати в регулюванні поведінки людей таким чином, щоб вони узгоджували свою свободу з свободою інших людей, на підставі взаємоповаги, неухильного виконання обов'язків (право – це свобода, свобода – не безмежна, вона обмежується свободою, інтересами інших осіб, які особа, що здійснює право має поважати). У цьому зв'язку хотілося би привести один досить відомий науковий міф: «Будучи на суді в якості обвинувачуваного він виправдувався тим, що ніхто не може позбавити його свободи розмахувати своїми власними руками. Суд виніс наступне рішення: обвинувачуваний винний, тому що свобода розмахувати руками однієї людини закінчується там, де починається ніс іншої людини» [19, с.85]. Дана обставина підтвер-

джує тезу про те, що немає абсолютної свободи, вона завжди відносна.

Особа, використовуючи можливості закладені в об'єктивному праві, у такий спосіб, у результаті якого страждає свобода інших осіб, робить не що інше, як зловживає своїм правом. Дослідження категорії «свобода» в запропонованій нами концепції праворозуміння відіграє ключову роль у вивченні сутності правового феномену «зловживання правом».

Отже, підводячи підсумок, зауважимо, що підтримувана нами, сучасна теорія нормативного праворозуміння може бути використана як теоретична основа та методологічна парадигма, що визначає логіку й алгоритм подальшого дослідження поняття «зловживання правом».

ЛІТЕРАТУРА

1. Муранов А. И. Проблема «обхода закона» в материальном и коллизионном праве: дис. ... кандидата юрид. наук : спец. 12.00.03 / Муранов Александр Игоревич. – М., 1999. – 272 с.
2. Тихомиров Ю. А. Право: национальное, международное, сравнительное / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 5–12.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
4. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А. А. Малиновский. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 352 с.
5. Емельянов В. Запрет злоупотребления гражданскими правами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jurqa.hut.ru/all.docs/g/a/tmxeibvj.html>.
6. Ларин В. В. К вопросу о противоправности злоупотребления правом / В. В. Ларин // Право и политика. - 2007. - № 3. - С. 26–30.
7. Гражданское право. Часть первая / под ред. З. И. Цыбуленко. – М. : Юрист, 2000. – 464 с.

8. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
9. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
10. Малинин В. А. Диалектика Гегеля и антигегельянство / В. А. Малинин. - М. : Мысль, 1983. - 240 с.
11. Пушкин А. В. Обсуждение актуальных проблем развития общества и права в новом тысячелетии / А. В. Пушкин : Общество и право в новом тысячелетии : материалы международной науч.-практ. конф. // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 100-105.
12. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – М. : ООО ИД «Право и государство», 2005. – 544 с.
13. Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – М. : Деловая книга, 2002. - 448 с.
14. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Н. А. Бердяев. – М. : ИМА-пресс, 1990. – 288 с.
15. О свободе : Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / РАН. Институт философии ; сост. М. А. Абрамов, М. М. Федорова ; пер. и прим. М. А. Абрамов и др.; отв. ред. М. А. Абрамов. - М. : Прогресс-Традиция, 2000. - 696 с.
16. Гражданское право : учебник: В 4 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. - М., 2005. – Т. 1. – 496 с.
17. Проблемы теории права и государства : учебник / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1987. – 440 с.
18. Зайцева С. Г. «Злоупотребление правом» как правовая категория (вопросы теории и практики): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Зайцева Светлана Геннадиевна. – Коломна, 2003. – 198 с.
19. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / под ред. К. И. Батыра и Е. В. Поликарповой. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2. – 520 с.

Рогач О. Я. Застосування сучасного нормативного підходу праворозуміння в дослідженні категорії «зловживання правом» / О. Я. Рогач // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 312–317 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10rojczp.pdf>

Розкривається зміст сучасної нормативної теорії праворозуміння. Основна увага приділена порівнянню типів праворозуміння та обґрунтуванню можливості застосування сучасного нормативного підходу праворозуміння, викладеного в працях М.І. Байтина, при дослідженні категорії «зловживання правом».

Рогач А.Я. Применение современного нормативного подхода правопонимания в исследовании категории «злоупотребление правом»

Раскрывается содержание современной нормативной теории правопонимания. Основное внимание уделено сравнению типов правопонимания и обоснование возможности применения современного нормативного подхода правопонимания, изложенного в работах М.И. Байтина, при исследовании категории «злоупотребление правом».

Rogach O.Y. Application of Modern Approach in Comprehension of Law While Researching the Category «Abuse of Law»

Article reveals the essence of modern normative theory for comprehension of law. Main attention is paid to comparison of types of law comprehension and argumentation of use of modern approach in comprehension of law, laid out in works of M.I. Bytine while researching the category «abuse of law».